

PAP JÓZSEF

KÉT KORSZAK HATÁRÁN AZ 1861-ES ORSZÁGGYŰLÉS TÖRTÉNETE

Az 1861-es országgyűlés történetét többször feldolgozta már a magyar történelmi szakirodalom. Kiemelt figyelmet kaptak a meghatározó politikusok, közülük elsősorban Deák Ferenc és Teleki László. Részletesen ismerjük az országgyűlésekhez kapcsolódó dokumentumoknak, a Deák által alkotott feliratoknak a keletkezéstörténetét. Az utóbbi években, javarészt az Eszterházy Károly Katolikus Egyetem kutatócsoportjához kötődően, új kutatási eredmények láttak napvilágot az országgyűlés összetételével kapcsolatban. A tanulmány megírását alapvetően két dolog motiválta. Egyrészt nem áll rendelkezésre olyan írás, amely az országgyűléshez mint intézményhez kapcsoltn tekinti át az eseményeket, illetve olyan sem, amely kifejezetten a ciklus történéseire koncentrálna. Ezt a hiányt orvosolandó készültek ún. ciklusleírások az Országgyűlés Hivatala számára. Ebben a sorban írtam meg ennek a szövegnek az alapverzióját, amely majd a Történelmi Képviselői Adattár adatbázisában fog megjelenni. Ezen munka során gondoltam úgy, hogy célszerű ezeket a szövegeket kibővíteni és jegyzetekkel ellátni, hiszen összefoglaló jellegük miatt egy olyan keresztmetszetet adják az országgyűlések történetének, melyet az oktatásban is jól fel tudunk használni. Hasonló vállalkozás már készült az 1990-es évek végén,¹ ehhez tudunk ezzel és a később megjelentetett írásokkal csatlakozni. A tanulmány röviden ismerteti az országgyűlési ciklus eseménytörténeti hátterét, az országgyűlés összehívásának előzményeit, majd a választások lebonyolításáról és a választási eredményekről olvashatunk. Külön fejezet szól a Ház megalakulásáról és a tisztviselők megválasztásáról, amit az országgyűlés menetének ismertetése és a fontosabb viták bemutatása követ. A szöveg végén pedig rövid értékelés olvasható az országgyűlési munka eredményéről.

Az országgyűlés összehívásának előzményei

A neoabszolutizmus évei után 1861. április 6-án nyílt meg újra a (csonka) magyar országgyűlés. Az országgyűlés összehívását közvetlenül megelőzték azok a politikai események, melyek a császárság 1859-es válságát követő meg egyezési kísérletekhez kapcsolódtak.² Az 1850-es évek végének pénzügyi válsága, valamint a külpolitikai kudarcok Ferenc Józsefet változtatásokra kényszerítették. 1859. június 24-én az egyesült francia és szárd-piemonti seregek döntő

1 Dobszay–Estók–Salamon–Szerencsés–Tombor 1998.

2 A kérdéstről részletesen lásd Pap 2003: 55–66.

győzelmet arattak a császár által személyesen vezényelt osztrák hadsereg felett. A villafrancai fegyverszünet után, 1859. július 16-án keletkezett laxenburgi manifesztum félreérthetetlen ígéretet tett a törvényhozási és közigazgatási változásokra. Az 1859. augusztus 22-én végrehajtott kormányalakítás során Alexander Bachot és báró Johann Franz Kempent felmentették tisztségükből. Az új kabinet élére újra miniszterelnök került gróf Johann Bernhard Rechberg személyében.³ Az új kabinettel a magyar konzervatív politikusok kezdtek tárgyalásokba, hogy körvonalazzák a neoabszolutizmus évei utáni kibontakozást. A hosszúra nyúló tárgyalások azonban csak 1860 októberére vezettek eredményre, amikor is megszületett az Októberi diplomának nevezett államirat. A diploma szövege 1860. október 20-án került nyomdába, és a *Wiener Zeitung* 21-i számában jelent meg. Formálisan ez a dokumentum teremtette meg a magyar országgyűlés összehívásának a lehetőségét, hiszen a diploma szövegét, annak IV. pontja szerint, „az országos törvények közé eredeti szövegében és az illető ország nyelvén” be kellett volna jegyezni, és Ferenc Józsefet királlyá kellett volna koronázni.⁴

Vay Miklós magyar kancellárhoz intézett uralkodói kézirat rendelte el a magyar országgyűlés összehívását, „annak összeállítása formáját és módját illetőleg, az 1608. 3-dik törvényczikknek” szabályait kellett követni. Az állampolgárok „azelőtt nem választóképes osztályai” részére a Scitovszky János hercegprímás elnöklete alatt tartandó tanácskozásnak kellett ideiglenes választójogi szabályokat alkotni.⁵ Az 1860. december 18-án megtartott esztergomi értekezlet az 1848. évi V. tc. alkalmazását javasolta az uralkodónak. Fontos megjegyezni, hogy ezen a tárgyaláson Deák Ferenc nem vett részt, hiszen nem fogadta el annak legitimitását, mivel ő az áprilisi törvények általános jogérvényessége mellett tette le a voksát.⁶

A diploma negatív fogadtatása meggyengítette a magyar konzervatívok udvari pozícióit. 1860. december 13-án az uralkodó felmentette tisztségéből gróf Agenor Goluchowski államminisztert, és helyére báró Anton Schmerling lovagot, osztrák liberális politikust nevezte ki. 1861. február 4-én Rechberget a császár unokabátyja, Rainer főherceg követte a miniszterelnöki poszton. Ez a váltás ugyan nem érintette közvetlenül a konzervatívok helyzetét, de együtt járt fő ellenfelük, Schmerling hatalmának növekedésével. Az uralkodó a kompromisszumokkal járó tárgyalások felvállalása helyett tovább ment az Októberi diploma által megkezdett úton, és 1861. február 26-án újabb államirattal, a Februári pátenssel fordult népeihez. Ennek megjelenését már sikertelenül próbálták megakadályozni a magyar konzervatív politikusok.⁷

3 A kérdésről részletesen lásd Berzeviczy 1925: 208–210, 217–219.

4 Császári nyilatkozmány. Pajkossy (szerk.) 2006: 405–407.

5 Legfelső kézirat Vay Miklós báró magyar kancellárhoz a magyar országgyűlés összehívása iránt. Pajkossy (szerk.) 2006: 408–409.

6 Deák Ferenc politikai felfogásáról lásd részletesen: Deák 2003: 197–202.

7 Az októberi diplomával és a februári pátenssel kapcsolatban lásd Rumppler (szerk.) 2005: 374–379.

A Februári pátens elsősorban a császárság törvényhozását érintette. A Birodalmi Tanács (Reichsrat) az Urak Házából (Herrenhaus) – tagjai: a császári család nagykorú főhercegei, az uralkodó által meghívott „kitűnő nemzetségek” nagykorú fejei, az érsekek és a hercegi ranggal bíró püspökök, valamint egyéb „kitűnő férfiak” – és a Képviselőházból (Abgeordnetenhaus) állt. A 343 képviselőt a tartomány-, illetve országgyűlések választották, de az uralkodó e testületek közbeiktatása nélküli közvetlen helyi választást is elrendelhetett. Az elnököt és alelnököt az uralkodó nevezte ki, a tanácsot kötelees volt évente összehívni és felosztatása esetén újabb választásokat kiírni. A Reichsrat hatásköre az Októberi diploma II. cikkelyében leírtakra terjedt ki, tehát az nem csorbította tovább a magyar országgyűlés jogosítványait. Fontos különbség volt azonban, hogy a Magyarország, Erdély és Horvátország képviselői nélküli, ún. szűkebb Reichsrat az örökös tartományok parlamentjeként működött. A Birodalmi Tanácsba 85 magyar, 26 erdélyi és 9 horvát-szlavón képviselőt kellett volna megválasztania a magyar és az erdélyi országgyűlésnek, valamint a horvát sábornak.⁸

Országgyűlési választások

Az országgyűlés összehívására 1861. február 14-én került sor. A királyi meghívólevél 1861. április 2-ára hívta össze az ország rendjeit és képviselőit. Ferenc József a koronázást, a nádorválasztást és az „ország boldogságának növelésére, és a közjó gyarapítására kívánt többféle nagy fontosságú törvényes intézkedésekről” való intézkedést nevezte az országgyűlés legfontosabb feladatának. A diplomáról és a pátensről konkrétan nem ejtett szót. A képviselőválasztást, a primási értekezlet határozatának megfelelően, az 1848. évi V. törvénycikk alapján kellett lebonyolítani.⁹

Az országgyűlési választásokra 1861. március végén, április elején került sor. A választások során két politikai csoportosulás, párt kerül egymással szembe. A felirati pártot Deák Ferenc vezette, a határozati pártnak az élére pedig Teleki László került.

A magyar belpolitikai életet felkavarta Teleki László hazatérése. Telekit, aki tagja volt az emigrációt irányító kollektív szervnek, a Magyar Nemzeti Igazgatóságnak, ugyanis az Ausztria szövetségesének számító Szászországban elfogták, és a nemzetközi felháborodás ellenére kiadták Ferenc Józsefnek. Telekit 1860 szilveszterén Ferenc József maga elé hozatta, és szabadulásáért cserébe megfogadtatta vele, hogy megszakítja kapcsolatát az emigrációval, valamint tartózkodni fog a politikai élettől.¹⁰ Teleki azonban magyar főrendként a császár által személyesen aláírt meghívót kapott az országgyűlés főrendi házába, így felmentve érezte magát az adott szava alól, és elvállalta az abonyi

8 A Februári Pátens. 1861. február 26. Bécs, Pajkossy (szerk.) 2006: 410–414.

9 Kónyi (szerk.) 1903a: 1.

10 Szabad 1967: 207–210.

kerület felkérését. Programbeszédét március 26-án tartotta meg.¹¹ Deák Ferenc pedig Pest belvárosi V. kerületének képviselője lett.¹²

A két párt programja megegyezett abban, hogy mindketten visszautasították a diplomát és a pátentst, formálisan csak a tervezett visszautasítás módjában tértek el egymástól. Ez a különbség azonban jóval jelentősebb volt annál, hogy a majdan összeülő országgyűlés határozatban vagy a törvényes formának megfelelően feliratban utasítsa vissza Ferenc József felségiratát. Teleki ugyanis illegitimnek minősítette az országgyűlést, és úgy gondolta, hogy a határozat meghozatala után fel kell oszlaniuk a képviselőknek. A hajdani emigráns politikus véleménye szerint ugyanis Ferenc Józsefnek nem volt joga összehívni a magyar országgyűlést, hiszen Magyarországnak nemcsak hogy nem uralkodója, hanem trónörököse sem volt. Hiszen az emigráció politikájának alapja Magyarország 1849. április 14-én Debrecenben deklarált függetlensége volt.¹³

Vele szemben Deák 1848-at tekintette az egyedül legitim politikai alapnak. Deák ennek Ferenc József általi elismerése esetén lehetőséget látott a megegyezésre, Magyarország és Ausztria viszonyának rendezésére. Deák azonban tisztában volt azzal, hogy ez a lehetőség pusztán elméleti, hiszen a Ferenc Józseffel 1860 karácsonyán történt személyes találkozásán maga is meggyőződött arról, hogy a császár az áprilisi törvények elfogadásáról hallani sem óhajt. Akkor tehát, amikor Deák 1848-at képviselte, ugyanúgy elzárta a megállapodás lehetőségét, mint Teleki, csak Deák az országgyűlés feloszlását úgymond Ferenc Józsefre bízta. Deák ugyanis nem tudott mit kezdeni azzal a dilemmával, ami Magyarország további sorsát illette. Az emigráció ugyanis nem állt elő olyan megvalósítható alternatívával, mely az Ausztriával való kapcsolat helyére állítható lett volna. Deák nem akart engedni az áprilisi törvényekből, melynek elfogadására Ferenc József nem volt hajlandó.¹⁴

1861 tavaszán Magyarországon Teleki irányvonala volt a népszerűbb, a határozati képviselők száma 170 főre tehető, míg velük szemben 160 felirati képviselővel számolhatunk.¹⁵ 330 kerület küldött képviselőt 1861-ben Pestre, ezek közül 315 képviselő igazolási ügyét tárgyalták az alakuló ülés időszakában. A választások és az igazolások egy része igen elhúzódott, Lugosról például csak július 18-án sikerült képviselőt küldeni a parlamentbe. 18 mandátumot nem töltött ki az első alkalommal megválasztott képviselő, emiatt 15 időközi választás

11 Teleki 1861: 1–2.

12 Deák Ferenc beszéde Pest belváros választóihoz. 1861. március 11. Kónyi (szerk.) 1903a: 1–2.

13 A két párttal kapcsolatban lásd: Szabad 1967: 446–449.

14 Dobszay 2004: 199–200. Deák Ferenc nézeteivel kapcsolatban lásd: Deák Ferenc levele Oszterhueber Sándorhoz. Pest, 1861. január 9. Deák (szerk.) 2001: 29–33. Deák levelét közli és a körülményeket ismerteti: Kónyi (szerk.) 1903b: 527–532. A Deák és körében megfogalmazódó megegyezési elképzeléseket összefoglalja: Dobszay 2018: 78–82.

15 A tanulmányban szereplő adatok forrása: Ballabás–Pap–Pál 2020: 85–412. A korszakra vonatkozóan lásd még: Ruszoly 1999; Toth 1973.

tásra kerülhetett sor, melyen a két nagy párt azonos eredményességet ért el. Az időközi választások oka négy esetben volt az eredeti képviselő halála. Ilyen módon ürült meg az abonyi kerület, miután Teleki László május 8-án öngyilkos lett. Elhunyt továbbá Abaffy Adeodát Arisztid Bobró, Klauzál Gábor Szeged II. és Palóczy László Miskolc II. felirati párti képviselője. A mentelmi bizottmány 5 mandátumot nem igazolt, ott a választási eredmény megsemmisítése miatt tartottak új választást.

Az időközi választásokat is figyelembe véve 341 személyről rendelkezünk adatokkal. A korabeli politikai viszonyok tekintetében fontos kérdés, hogy milyen arányban voltak jelen köztük az első népképviselők, az 1848–49-es parlament tagjai. A 298 életben lévő 1848–49-es magyarországi országgyűlési képviselőből száznolcan jelenhettek meg 1861-ben a pesti üléseken. A még életben lévő 1848–49-ben igazolt magyarországi képviselők harmada tehát szinte pontosan az országgyűlési képviselők harmadát adta. Az újonnan képviselői mandátumot szerzettek aránya ezért meghaladta a 66%-ot. Az életkori adatokból az a következtetés vonható le, hogy az 1861-es országgyűlés képviselőinek domináns része a szabadságharc részben lokális elitjéből került ki. Az a tény, hogy a népképviselői múlttal rendelkezők aránya meglehetősen alacsony, csak a képviselői kör személyi összetételének esetében utal jelentős elitváltásra, mivel az országgyűlési politikusok közé olyanok léptek be, akik a szabadságharc éveiben még nem képviselőként, hanem egyéb pozíciókban teljesítettek szolgálatot.¹⁶ A szabadságharchoz való kapcsolat hatással volt ugyan a választási eredményekre, de önmagában erre nem lehetett támaszkodni, hiszen a választási küzdelem során gyakran a volt 48-as képviselő maradt alul.¹⁷

Az országgyűlés megalakulása, a tisztségviselők megválasztása

Az országgyűlés előtörténetéhez kapcsolódó problémák tovább folytatódtak az országgyűlés megnyitásakor. Ferenc József ugyanis az 1848-as V. törvénycikk rendelkezésével szemben Budára hívta az országgyűlés tagjait. Április 1-jén a Tigris szállodában tartottak tanácskozást a Pesten tartózkodó képviselők, ahol az a határozat született, hogy a Budára kitűzött ülésen nem jelennek meg. A határozatot Apponyi György országbíró terjesztette Ferenc József elé. A képviselők április 3-án újra összeültek a Tigris szállodában, ahol Palóczy László korelnök ismertette a választ, mely szerint Ferenc József hozzájárult ahhoz, hogy a budai királyi palotában történő megnyitó után a tanácskozások Pesten történjenek. Emellett a felsőtábla elnökül az országbírót nevezte ki a császár. A képviselők ezt tudomásul vették, de április 4-re a pesti Megyeházára újabb ülést hívtak össze. Az április 4-i vitán Deák arról beszélt, hogy nem az a kérdés, hogy az országgyűlést Pesten vagy Budán nyissák-e meg, hanem az, hogy

¹⁶ A képviselők összetételéről részletesen lásd Pap 2016: 36–40.

¹⁷ Pap 2016: 42.

egyáltalán megnyissák-e. Kijelentette, hogy ha megakadályozzák az országgyűlés megnyitását, akkor megfosztják önmagukat attól a lehetőségtől, hogy előadhassák kívánalmaikat és sérelmeiket, valamint nem tudják meghatározni a nemzetiségekkel kapcsolatos álláspontjukat sem. Az országgyűlés megnyitását lehetővé tenni önmaga hazafiúi kötelességének tartotta. Teleki László azonban kijelentette, hogy ő nem hajlandó részt venni a megnyitási ceremónián. A két ellentétes vélemény tehát már az országgyűlés konkrét megnyitása előtt is konfrontálódott egymással.¹⁸

Április 6-án 11 órakor a budai vár kápolnájában Scitovszky János bíboros hercegprímás által celebrált misével kezdődött a ceremónia. A megnyitóra a királyi trónteremben került sor, ahol a főrendek mellett nagyjából 80 képviselő jelent meg. A trónterem díszítése nélkülözött minden nemzeti külsőséget, hiányoztak a nemzeti színek és az ország címere is. A trónbeszédet Apponyi György országbíró olvasta fel. Ebben Ferenc József hivatalosan is közölte az országgal az 1848. december 2-i trónváltást, V. Ferdinánd és Ferenc Károly lemondását, és a Pragmatica Sanctio értelmében felszólította az országgyűlést a hitlevél megszerkesztésére, a királyi felavatásra és a koronázásra. Az Októberi diploma tartalmára az országbíró beszéde hivatkozott, Apponyi úgy szövelt erről a dokumentumról, mintha az a Pragmatica Sanctio értelmében határozná meg a birodalomközi kapcsolatot.¹⁹

A megnyitó ceremóniát követően a felsőház aznapi ülésével megkezdődött az országgyűlés munkája. A felsőház a Lloyd-palota tanácskozási termében ülésezett.²⁰ A *Vasárnapi Újság* tudósítása így számolt be az ülés helyszínéről: „Azon helyiség, melyben Magyarország főrendei: az ország zászlósai, főpapjai, főispánjai és főnemesei törvényt alkotni összegyülekeznek a jelen országgyűlés alatt, korántsem felel meg nagyszerűség tekintetében, egy oly fényes multtal bíró testület méltóságának, minő a magyar felsőház. De tekintve a lefolyt 12 év abnormitását, az országgyűlésnek mintegy rögtön keletkezett elhatározását, és - siettetését, s Pest városnak a nagyszerű termekbeni szükködését és főképen azon körülményt, hogy csak az országgyűlés megnyitása előtt néhány nappal kezdtek hozzá Pesten készülni; szinte elcsodálkozik az ember, hogy mégis ily izléssel s csinosan lehete a Lloydtársulat nagy termét e célra elkészíteni.”²¹

18 *Az 1861-ki magyar országgyűlés. I.* 1861: 11–12; Kónyi (szerk.) 1903a: 4–5; Berzeviczy 1932: 230; Dobszay 2004: 206–207.

19 Kónyi (szerk.) 1903a: 5–8; Berzeviczy 1932: 230–232.

20 *Az 1861-ki magyar országgyűlés. I.* 1861: 18–19.

21 *Vasárnapi Újság* 1861. jún. 30. 304.

Az országgyűlés megnyitása Budán, 1861. április 6.
(Vasárnapi Újság 1861. ápr. 21. 185.)

A képviselőház ezen a napon szintén megtartotta első ülését a Nemzeti Múzeum dísztermében, ahol a 78 éves Palóczy Lászlót korelnöknek választották.²² A képviselőház megalakulása azonban igen elhúzódott, hiszen az érvényes házszabály kimondta, hogy a képviselőház akkor alakulhat meg, ha legalább 226 képviselő mandátumát igazolták. A mandátumok megtámadása miatt azonban nem volt egyértelmű, ki is tekinthető törvényesen megválasztott képviselőnek.²³ Végül az április 17-i 4. ülésre sikerült összeállítani egy olyan listát, melyen 261 olyan név szerepelt, akiknek megválasztásával kapcsolatban nem érkezett panasz. Rajtuk kívül még 37 képviselő adta le a megbízólevelét, de az ő megválasztásukat a mentelmi bizottnáynak kellett megvizsgálnia.²⁴

A képviselőház tehát április 17-én alakult meg, és ekkor meg is tartották a tisztviselő-választásokat. A képviselőház elnöke Ghyczy Kálmán lett, aki a 242 szavazat közül 240-et kapott. Az első alelnöknek 131 szavazattal Tisza Kálmánt, a másodiknak pedig 138 szavazattal Podmaniczky Frigyest választották. Mindhárman a határozati párt politikusai voltak. A képviselőház háznagya (19-től) a felirati Hajnik Pál lett. Bánó Józsefet (h), Csengery Imrét (f), Ignjatovics

22 Az 1861-ki magyar országgyűlés. I. 1861: 33; Hajnik 1861a: 1.

23 1861. évi országgyűlés Országgyűlési ház-rendszabályok. 1865: 5–6.

24 Az 1861-ki magyar országgyűlés. I. 1861: 56; Hajnik 1861a: 9–11.

Jakobot (h), Jura Györgyöt (h), Révész Imrét (h), Tanárky Gedeont (h) és Keglevich Bélát (h) jegyzőnek választották. A képviselőház tisztségviselői között tehát domináns többségbe kerültek a határozati párti politikusok.²⁵

A főrendiház elnöki tisztét Apponyi György országbíró látta el, hiszen István nádor még 1848. szeptember 25-én lemondott hivataláról, és Nassauban élt. Nádor hiányában pedig az országbírónak volt nádorhelyettesítési jogköre. A főrendiház másodelnöke Lónyay Albert, háznagya pedig Szapáry Antal volt. A korelnöki tisztet Esterházy Mihály töltötte be, aki 78 éves volt ekkor. A főrendiház jegyzői székekben 7 fő fordult meg: Almásy Dénes (június 25-től), Gozdsu Manó, Orczy Béla, Károlyi Gyula, Szent-Iványi Márton, Sztankovánszky Imre (április 6. és 13. között) és Sztáray Antal (június 25-től).²⁶

Országgyűlési viták, az országgyűlés menete

Az országgyűlés központi kérdése a felségíratra fogalmazott válasz ügye volt. Az országgyűlési válasz előkészítéséről április 11. és 16. között folytak a tárgyalások a pesti vármegyeházán. A megjelentek többsége nem értett egyet Teleki radikális javaslatával, miszerint az országgyűlésnek fel kellene oszlatnia önmagát, hanem a határozathozatalt és az országgyűlési munka folytatását tartották szükségesnek. Ezen csoport meghatározó tagja Tisza Kálmán és Ghyczy Kálmán voltak. Mivel a határozatiak és a feliratiak nem tudtak megállapodni, külön folytatták a tárgyalásokat. A határozatiak maradtak a megyeházán, a feliratiak pedig az Európa szállóban gyűltek össze. A határozatiak által fogalmazott tervezetben kijelentették, hogy amíg az ország törvényei és alkotmánya nem lesz helyreállítva, tárgyalásokba nem bocsátkoznak. A határozatjavaslatban a 48-as törvények azonnali visszaállítás mellett azok szabadelvű továbbfejlesztését is kilátásba helyezték. Az itt kifejtett gondolatok nagymértékben hasonultak Teleki abonyi beszédéhez.²⁷

A feliratiak tervezetét természetesen Deák Ferenc készítette el, melyet eljuttatott a határozati politikusokhoz is. A mérsékeltebb határozatiak, köztük Tisza Kálmán, Podmaniczky Frigyes és Károlyi Ede nem akarták túlfeszíteni a húrt. Ezért Károlyi azt javasolta a pártnak, hogy fogadják el a deáki szöveget, de annak formáját változtassák határozattá. Ezekben a napokban vált ugyanis ismertté a hazai politikusok előtt Kossuth azon tudósítása, mely szerint az emigráció feje nem látott reális esélyt a felszabadító háborúra az adott évben. Ez szintén a mérsékeltebb politikusok elképzeléseit támasztotta alá.²⁸ Telekinek május 8-án kellett volna elmondania határozati javaslatát. Párttársai megpró-

25 Az 1861-ki magyar országgyűlés. I. 1861: 57–58; Bölöny 1985a: 4.

26 A főrendiház tisztségviselőit lásd Bölöny 1985a: 5. A képviselőház és főrendi ház bizottságainak tagjait lásd Bölöny 1985b: 27–34.

27 Kozári 2003: 38. A határozatiak programját lásd Kónyi (szerk.) 1903a: 11–14.

28 Kozári 2003: 43.

báltkák erről lebeszélni és rávenni arra, hogy fogadja el a kompromisszumot (deáki javaslat határozati formában). Teleki erre nem volt hajlandó, önmagával nem akart meghasonlani, és a késő éjbe nyúló megbeszélés után öngyilkos lett.

A május 8-i ülést elnapolták, és Deák 13-án nyújtotta be a felirati javaslatát.²⁹ Deák szövegének elkészítésekor két fő forrásra támaszkodott, az egyik az Ellenzéki nyilatkozat, a másik pedig a Függetlenségi nyilatkozat volt.³⁰ A képviselők jelentős része maga is részt vett az 1848-as eseményekben, tehát a párhuzamok nem lehettek ismeretlenek előttük. A szakirodalom ezt a szövegeztést tudatosnak tekinti, amivel Deák kifejezetten arra utalt, hogy nagyon komoly következményei lehetnek az országgyűlési állásfoglalás esetleges visszautasításának. Deák javaslatában elvetette az Októberi diplomát. Mivel az a Pragmatica Sanctióra hivatkozott, Deák érvelésének is az lett a központi eleme. Míg azonban a diploma következetesen az 1713-as osztrák háziszabályt emlegette, addig Deák az 1723-as magyar törvényt vette elő. A deáki gondolatmenet szerint az egyoldalúan felbonthatatlan szerződés pusztán perszonális uniót teremtett az örökös tartományok és Magyarország között. Álláspontját történelmi példákkal támasztotta alá, de hivatkozott Svédország és Norvégia kapcsolatára is. Fontos kérdésnek nevezte az országgyűlés kiegészítését, az erdélyi, a horvát, a határőrvidéki és a fiumei képviselők meghívását is. Kiemelte a nemzetiségi kérdés kezelésének szükségességét. A koronázás előfeltétele pedig az egyedül érvényes alapnak tekintett 48-as állapot tökéletes helyreállítása volt.³¹

Deák javaslatát május 16-án vette tárgyalás alá a képviselőház. A határozatiak oldaláról Tisza Kálmán szólott hozzá először a vitához, aki a tartalom tekintetében alapvetően egyetértett Deákkal, csak annak kimondását hiányolta, „hogyan az alkotmányosan szabad és törvényesen független Magyarország létele érdekében van az osztrák örökös tartományoknak, a német szövetségnek, végre Európának és a civilizációnak”. A forma tekintetében azonban kijelentette, hogy nem látja azt a személyt, akinek alkotmányosan felírhatna az országgyűlés, éppen ezért a határozatot javasolta a képviselőknek. Az ülésen összesen 39 képviselő szólott a felirat, 51 pedig a határozat mellett. A vitát és a szavazást június 4-re halasztották. Deák június 4-én mondta el beszédét, melyben elsősorban Révész Imre kritikái megjegyzéseibe kapaszkodva fejtette ki újra véleményét. Az országgyűlés aznapi ülését szinte teljesen Deák beszéde tette ki, mely után az elnök, a kérdés nagy jelentősége miatt, másnapra halasztotta a szavazást. A felirati javaslatról tehát június 5-én döntött az alsóház. 155 fő igennel, 152 nemmel szavazott, 12 fő pedig nem volt jelen. A Ház így elfogadta a deáki indítványt. Az eredményt a többségben lévő határozati párt önleszavazása teremtette meg. A manóvert Almásy Pál és Podmaniczky Frigyes szervezték meg, akik több képviselőt rávettek arra, hogy ne jelenjen meg a név szerinti szavazáson, vagy

29 Dobszay 2004: 208–212.

30 A felirati javaslat szövegének párhuzamairól lásd Sarlós 1987: 38–45.

31 A felirati javaslat szövegét közli: Kónyi (szerk.) 1903a: 16–39.; újabban: Deák (szerk.) 2001: 51–72.

legalábbis ne menjen be az ülésterembe. A felirat története azonban ezzel még nem ért véget, hiszen kezdetét vette a részletes vita, amit június 7-én kezdett meg a képviselőház. A részletes vita legfontosabb szavazását június 12-én tartották, amikor többek között Várady Gábor határozati párti képviselő módosító indítványáról is döntöttek. Az ismételt név szerinti szavazáson 120 fő volt Deák pártján, 134 pedig ellene. A címzést, a „Fölséges Császár és Király” megszólítást „Fölséges Úrra” módosították, és kijelentették, hogy a trónváltásról addig nem határoznak, amíg fel nem áll a magyar kormány, és életbe nem lép Erdély és Magyarország uniója. A módosított javaslatot június 14-én szavazás nélkül fogadták el, mivel Deák kijelentette, hogy az újabb szavazás felesleges, hiszen a többség már úgylis döntött.³²

A főrendek a június 17-i ötödik ülésükön kezdték tárgyalni a feliratot, amelyet annak június 20-i elfogadása után³³ a két ház elnökei 1861. június 24-én vittek fel Bécsbe. Ferenc József azonban nem volt hajlandó átvenni a dokumentumot, ugyanis Rechberg külügyminiszter rámutatott arra, hogy fennáll annak a veszélye, hogy az európai hatalmak is elfogadják azt a magyar álláspontot, miszerint Ferenc József trónra kerülése, Ferdinánd lemondása nem volt teljesen törvényes. Emiatt pedig az osztrák császár hatalmának legitimitása kérdőjeleződhet meg.³⁴

A két párt megállapodása után július 4-én az alsóház, majd 5-én a felsőház is elfogadta az eredeti deáki szöveget,³⁵ amit az országbíró 8-án végre átadhatott a császárnak. Ennek következtében Schmerling a magyarokkal való szakítást javasolta az osztrák kormány számára. A magyar konzervatívok sorra veszítették el beosztásaikat, az ország kancellárja Vay Miklós helyett Forgách Antal lett, és Szécheny Antalt Esterházy Móric váltotta a magyar ügyekért felelős tárca nélküli miniszteri poszton. Ferenc József visszautasító válaszát végül július 22-én olvasták fel a képviselőházban.³⁶

A két párt ismét külön választ fogalmazott, de az augusztus 7-i pártközi értekezleten Tisza elfogadta Deák szövegét, mivel az kijelentette, hogy a leirattal a tárgyalások fonala megszakadt.³⁷ Augusztus 8-án csak a felirati javaslatot ismertették a képviselőház zárt ülésén, Bernáth Zsigmond ugyanis arra tett javaslatot, hogy a másiknak az ismertetése nélkül szavazzanak Deák szövegéről. A ház ekkor egyhangú döntéssel Deák szövege mögé állt. Két nap múlva

32 A vitával kapcsolatban lásd Berzeviczy 1932: 257–259; Szabad 1967: 476–480; Dobszay 1998: 22–23. Újabban elsősorban a határozatiak és Tisza Kálmán szemszögéből lásd Kozári 2003: 43–53, 58–61. Deák Ferenc és a feliratiak szemszögéből: Dobszay 2004: 212–216; Hajnik 1861b: 149.

33 *Az 1861-ki magyar országgyűlés. III.* 1861: 134.

34 Kozári 2003: 61.

35 Kónyi (szerk.) 1903a: 186–191.

36 Kozári 2003: 62. *Az uralkodói leirat szövegét lásd Az 1861-ki magyar országgyűlés. III.* 1861: 255–235; Kónyi (szerk.) 1903a: 127–135.

37 Szabad 1967: 579–580; Kozári 2003: 63.

a főrendek is ugyanezt tették.³⁸ A második feliratot 12-én vitték fel Bécsbe, és 14-én adták át Ferenc Józsefnek.

Ghyczy Kálmán házelnök 19-ére gyűlést hívott össze a vármegyeházára, ahol a megjelent harminc képviselő előtt közölte, olyan információi vannak, hogy az országgyűlést fel fogják oszlatni. 21-én újra értekezletet tartottak, majd az aznapi zárt ülésen Deák óvást emelt a felosztatás ellen, hiszen a költségvetés elfogadása nélkül az nem lett volna törvényesen megtehető. Az óvást a főrendek is elfogadták.³⁹

A képviselőház augusztus 22-i ülésén két leiratot olvastak fel. Az egyik arról szólt, hogy Haller Ferencet az országgyűlés felosztatásának feladatával királyi biztosnak nevezték ki. A másik az országgyűlés felosztatását tudatta a képviselőkkel. Deák az előző napi óvás fenntartása mellett engedett az erőszaknak. Ghyczy Kálmán házelnök búcsúszavai után az országgyűlés feloszlott.⁴⁰

Az országgyűlés még egy lényeges témát tárgyalt, amit az egységesen áttekintett felirati vitától elkülönítve célszerű bemutatni, ez pedig a nemzetiségi kérdés volt. A szabadságharc időszakának eseményei, a nemzetiségekkel kialakult konfliktusok világossá tették, hogy az az álláspont, melyet a magyar ellenzéki politikusok a reformkor végén kialakítottak, nem tartható tovább. A nemzetiségi kérdést ugyanis korábban a polgári értelemben vett jogkiegyenlítés szempontjából másodlagosnak tartották, azt gondolták, hogy az általános szabadságjogok megadása, a jobbagyfelszabadítás elegendő a társadalmi feszültségek kezelésére. A nemzetiségi problémát a politikai nemzet oldaláról közelítették meg, ami azt jelentette, hogy politikai tekintetben egy nemzetet ismertek el, ez pedig a magyar volt. Ennek volt joga országgyűlésre, annak felelős kormánya és államteste egységes egészet kellett hogy alkosson. A politikai nemzet azonban nem etnikai kategória volt, hiszen annak minden állampolgár, tekintet nélkül anyanyelvére, egyenrangú tagja volt.

A kérdés kapcsán két probléma merült fel, az egyén oldaláról a nyelvhasználat lehetősége, a közösség oldaláról pedig a kollektív, etnikai alapú jogok kérdése. A magyar politikusok egyedül a horvát nemzetet ismerték el történelmi képződményként, melyet Horvátországban a magyarhoz hasonló jogok illettek meg. Már csak Horvátország kiterjedése jelentett problémát a magyar politikusok számára.⁴¹ A magyarországi nemzetiségek nyelvhasználatát törvény nem garantálta, az 1844. évi II. törvénycikk ugyanis az ország egyedüli államnyelvévé a magyart tette. A törvény nem rendelkezett a magyarul nem tudók nyelvi jogairól, sőt az országon belül a közoktatási nyelvnek egyedül a magyart minősítette. A nyelvhasználat problematikája tehát egyénileg érintett minden magyarul nem tudó állampolgárt. A nemzetiségek politikai vezetői azonban

38 Hajnik 1861b: 257–278; *Az 1861-ki magyar országgyűlés. III.* 1861: 298. Deák beszédét közli az előbbin túl: Kónyi (szerk.) 1903a: 151–200; újabban: Deák (szerk.) 2001: 73–116.

39 Kónyi (szerk.) 1903a: 201.

40 *Az 1861-ki magyar országgyűlés. III.* 1861: 350–359; Hajnik 1861b: 294–296.

41 A kérdésről részletesen lásd: Hajdú 2006: 18–33, különösen: 25–26.

nemcsak az egyéni, hanem a közösségi jogok problémáját is felvetették. Azon területek számára, ahol egy adott etnikai közösség többséget alkotott, kollektív autonómiát követeltek, ahol kicsiben ugyanazok a jogok illették volna meg őket, mint az országos szinten a magyar koncepcióban a politikai nemzetet. Tehát a nemzetgyűlést, a tartományi kormányzatot, a nemzeti színek és a nyelv használatát tartották elengedhetetlennek. Ez a program az ország föderalizálásával járt volna együtt. Sajátos helyzetben voltak az erdélyi nemzetiséget, a románok és a szászok, akik azt is követelték, hogy az unió előtt alakuljon meg a népképviselői erdélyi országgyűlés, ami dönthetett volna az unióról, annak feltételeiről.⁴²

A feszültség 1848–49-ben polgárháborús állapotokat eredményezett, ami nem volt ugyan elegendő a szabadságharc vereségéhez, annak nem is legfontosabb oka volt, de felhívta a figyelmet a kérdés kezelésének szükségességére.

A függetlenség kinyilvánítása után a Párizsban tartózkodó Teleki László volt az, aki az ország föderalizálására tett javaslatot, és először vázolta fel azt a közép-európai államalakulatot, amelyet majd Dunai Konföderációként fog ismertté tenni Kossuth.⁴³ Teleki elképzelését 1849 májusában Kossuth még visszautasította. Ez a radikális átalakulás, ami Teleki elképzeléseinek homlokterében állt, volt az a pont, amelyben nagyon eltért a határozati többség véleményétől. Az Ausztriával való szakításnak ugyanis nagyon komoly következményei voltak, amelyeket még a legradikálisabban osztrákkellenes politikusok is nehezen tudtak felvállalni. Kossuth az emigrációban maga is kidolgozott egy nemzetiségi kérdést kezelő programot, amelyet az alkotmánytervébe foglalt. Ez Erdélynek autonómiát, a nemzetiségeknek pedig – ugyan nem területi alapon – kollektív jogokat biztosított volna. A rendszer a protestáns egyházszervezet felépítésére hasonlított, a helyi kisebbségi önkormányzatokból összeálló országos nemzetiségi gyűlések a zsinat-presbiteri elvek alapján épültek volna fel.⁴⁴

A magyarországi politikusok végig kitartottak az egységes politikai nemzet és az egységes ország mellett, engedni csak az egyéni nyelvhasználat területén voltak hajlandók. A kollektív jogok helyett, a liberalizmus elveiből kiindulva a felvilágosultabbak is „csak” egyéni jogokat voltak hajlandók adni.

Maga a nemzetiségi kérdés folyamatosan jelen volt már a felirat tárgyalásának időszakában is. Olyan fogalmak esetén, mint a nemzet, ország vagy haza, újra és újra előkerült a különböző értelmezések lehetősége, de például Erdély ügye is szoros kapcsolatban volt vele.⁴⁵ Az országgyűlés az első felirat vitájának a lezárását követően kezdett aktívabban foglalkozni a nemzetiségi kérdéssel.

42 Az 1848-as nemzetiségi programokat lásd Balogh (szerk.) 1993: 493–504.

43 Teleki László levele Kossuth Lajoshoz föderációs tervéről. 1849. május 14. Balogh (szerk.) 1993: 505–506.

44 Kossuth Lajos: Javaslat Magyarország jövő politikai szervezetét illetőleg – tekintettel a nemzetiségi kérdés megoldására. 1851. április, Kütahya – 1859. április, London. Pajkossy (szerk.) 2006: 385–404.

45 Szabad 1967: 547–551.

A június 25-i ülésen állították fel azt a 27 tagú bizottságot, melynek feladata lett a nemzetiségi törvényjavaslat megfogalmazása. Az aznapi vita alaphangját egyébként szintén meghatározta a nemzetiségi kérdés. Három vármegye kérvényét olvasták ugyanis fel. Győr vármegye az ország szétdarabolása ellen tiltakozott. Trencsén vármegye a bizalmatlanságát fejezte ki a Turócszentmártonban megtartott szlovák gyűléssel kapcsolatban. Somogy pedig a szerb kérdéssel foglalkozott, kifejtve, hogy a „a szerb testvéreknek érdekeit a szabadság, testvériség és egyenlőség elve szerint, de a honterület integritásának veszélyeztetése nélkül” kell kielégíteni.⁴⁶ A Ház tehát ezen a napon szavazott az Eötvös József által javasolt bizottság összetételéről, de a szavazatok összeszámolása az ülés végére nem fejeződött be, és a listát ezért a június 26-i ülés naplója tartalmazza.⁴⁷ A bizottmány tagjai közül 13 fő volt határozati, 14 pedig felirati politikus. Több, a kérdés vitája során aktív képviselő kimaradt. Nem lett tag például Mocsáry Lajos sem. A beválogatott képviselők közül 12 volt nemzetiségi származású.⁴⁸

Eötvös a bizottmány kiküldését javasoló indítványban kifejtette azon nézetét, hogy a „különböző nemzetiségek méltányos igényeinek kielégítésénél” alig létezik fontosabb ügy. A rendezés alapelveként azt jelölte meg, hogy „az ország területi és politikai szétdarabolása és törvényes önállásának kockáztatása nélkül” kell a nemzetiségi igényeket kielégíteni. A bizottság által alkotott törvényjavaslattal kapcsolatban azonban megjegyezte, hogy a kérdést csak akkor lehet majd az országgyűlésnek tárgyalni, ha a törvényalkotásra illetékes lesz. Ehhez természetesen többek között az országgyűlés kiegészítésére, az erdélyi képviselők megjelenésére volt szükség. Ezt konkrétan ugyan nem írta le Eötvös az indítványban, de utalt rá.⁴⁹

A bizottmány többségi álláspontja szerint a tagok nem fogadták el a területi alapú autonómia gondolatát. Továbbra is ragaszkodtak ahhoz az 1848-ban kimondott alapelvhez, mely szerint minden kérdést az egyéni szabadságjogok sérelme nélkül kellett megoldani. Az ország területének vegyes etnikai viszonyai pedig nem tették lehetővé a területi autonómia és az egyéni jogok együttes érvényesülését. A közigazgatási rendszer megváltoztatását, tehát a járások és a megyék területének etnikai alapú átszabását pedig az ország egységére veszélyesnek minősítették. A javaslat a nemzetiségi egyenjogúsítás egyrészt az egyes polgárok teljes jogegyenlőségének a biztosításával, másrészt a „nemzetiségeknek mint testületeknek” szabad egyesülési lehetőségével látta megoldhatónak. Emellett a községi és felekezeti önkormányzat, valamint a helyhatósági rendszer biztosította kereteket is alkalmasnak látták a probléma orvoslására. A törvényjavaslat bevezetőjében még leszögeztek két alapelvet:

46 Hajnik 1861b: 166; 1861b: 213.

47 1861. június 26. ülés, Hajnik 1861a: 217.

48 Szabad 1967: 552.

49 Indítvány egy bizottmánynak kiküldésére a nemzetiségi kérdésben. *Képviselőházi Irományok, 1861.* 1861: 110.

„a) Hogy Magyarországnak minden ajkú polgárai politikai tekintetben csak is egy nemzetet, a magyar állam történelmi fogalmának megfelelő egységes és oszthatatlan magyar nemzetet képezik; és b) hogy az országban lakó minden népek, névszerint: a magyar, szláv, román, német, szerb, orosz sat. – egyenjogú nemzetiségeknek tekintendők, melyek külön nemzetiségi igényeiket az ország politikai egységének korlátain belül az egyéni és egyesülési szabadság alapján, minden további megszorítás nélkül szabadon érvényesíthetik.” Ezek gyakorlatilag az eötvösi nemzetiségi koncepció sarokpontjai voltak.⁵⁰

A megalkotott törvényjavaslat alapvetően az egyéni és a kollektív nyelvhasználati jogok segítségével oldotta volna meg a nemzetiségi kérdést. Az állampolgárok számára lehetőséget kínált arra, hogy az anyanyelvükön érintkezzenek a hatóságokkal. Az állam számára pedig fontos feladatként jelölte meg ennek a lehetőségnek a biztosítását, tehát a megfelelő nyelvtudással rendelkező hivatalnokok alkalmazását. A települési és a vármegyei önkormányzatok szabadon dönthettek volna a belső ügykezelési nyelvükről, de az egymás közötti és a felsőbb hatóságokkal való levelezést, a jegyzőkönyvek vezetéséhez hasonlóan, csak magyarul végezheték volna. A törvényjavaslat jogot adott az évenként tartandó nemzeti gyűlések összehívására, és a felekezeti oktatás keretein belül az oktatás nyelvének meghatározását a fenntartó jogkörébe sorolta. A nemzetiségi tagok Aloiziu Vlad és Sigismundu Popovici vezetésével különvéleményt fogalmaztak meg, melyben a közigazgatás nemzetiségi alapú kikerekítését javasolták. Ezekben az etnikailag tiszta (tisztább) területeken pedig a többségi nemzetiségi nyelv használatát tartották szükségyszerűnek.⁵¹

A kérdést az országgyűlés két ok miatt nem tárgyalhatta. Az egyik a természetesen a feloszlás volt, a másik pedig az illetékességi hiány. A feliratokban kifejtett alapelvek szerint ugyanis az országgyűlés nem volt felhatalmazva törvényalkotásra, ehhez az 1848-as rendszer helyreállítására, tehát jelen esetben az országgyűlés kiegészítésére lett volna szükség. Az erdélyi képviselők hiányában a törvényalkotásnak még elvi lehetősége sem volt adott. Így a nemzetiségi kérdés rendezésére csak a kiegyezést követően kerülhetett sor.

Az országgyűlés képviselőháza az április 6. és augusztus 22. közötti időszakban 68 ülésnapot tartott, azaz szinte minden második napon folyt vita az alsóházban. A leghosszabb időt természetesen a felirat kérdésével töltötték el a képviselők. A munka során 57 iromány született, de ezek közül 13 volt különböző törvényhatóság által az országgyűléshez benyújtott felirat. Az uralkodóval való érintkezés és a fentebb tárgyalt nemzetiségi kérdés mellett jelentősebb ügyként kerültek a Ház asztalára az ideiglenes törvénykezési szabályok, melyek az abszolutizmus időszakában bevezetett törvénykezési gyakorlatot voltak hivatottak rendezni az országbírói értekezlet határozatainak megfelelően. Ezeket túl az országgyűlés foglalkozott még az országház építésével, a Nemzeti

50 Jelentése a nemzetiségi kérdés tárgyában kiküldött bizottmánynak. *Képviselőházi Irományok, 1861.* 1861: 211–212.

51 Szabad 1967: 554–556.; Deák 2021: 12–13.

Múzeum költségeivel és a „törvénytelen adó katonai karhatalommal folytatott” behajtásával. A törvényalkotás természetesen ezekben a kérdésekben is elmaradt, ehhez hasonló eredménnyel népképviselői országgyűlés még egyszer fog zárulni, hiszen 1905 és 1906 között szintén az uralkodó és az országgyűlés ellentéte akadályozza majd meg a törvényhozó munkát.

Ha mérlegre akarjuk állítani az országgyűlést, akkor a célok tekintetében sikertelennek minősíthetjük. Hiszen egyik fél sem tudta elérni azt, hogy elképzeléseit keresztülvigye. Az országgyűlés után újabb alkotmányon kívüli állapot köszöntött Magyarországra. A kiinduló alap, Ferenc József megegyezésre való hajlandóságának hiánya azonban érdemben nem is tett mást lehetővé a magyar politikai vezetőréteg számára. A Teleki-féle alternatíva helyett – mely az országgyűlés önfelosztását, a tárgyalások lehetetlen voltának kinyilvánítását jelentette volna – Deák elképzelése jutott többségre. Deák elvileg nem zárta el a megegyezés lehetőségét, de a feltételeket úgy határozta meg, hogy azon az alapon szinte biztos volt a szakítás. Az országgyűlés felosztását és a tárgyalások megszakítását végül Ferenc József intézkedései eredményezték, így a megegyezés elmaradásának a felelősségét is ő viselte. Az adott körülmények között pedig ez volt a legkedvezőbb végkifejlet.

FORRÁSOK

1861. évi országgyűlés Országgyűlési ház-rendszabályok. 1865: In: *Országgyűlési zsebkönyv*. Ráth Mór, Pest, 1–28. https://library.hungaricana.hu/en/view/OGYK_Hazszabaly_1861_kh/?pg=0&layout=s – utolsó letöltés: 2022. július 20.
- Az 1861-ik év április 2-án Pesten egybegyűlt országgyűlés Képviselőházának Irományai*. 1861: (Az ... Országgyűlés nyomtatványai.) Pest.
- Az 1861-ki magyar országgyűlés. I.* 1861: Osterlamm Károly, Pest.
- Az 1861-ki magyar országgyűlés. III.* 1861: Osterlamm Károly, Pest.
- Hajnik Károly 1861a: *Az 1861-ik év április 2-án Pesten egybegyűlt országgyűlés Képviselőházának naplója. I.* (Az ... Országgyűlés nyomtatványai.) I. kötet. Landerer és Heckenast, Pest.
- Hajnik Károly 1861b: *Az 1861-ik év április 2-án Pesten egybegyűlt országgyűlés Képviselőházának naplója. II.* (Az ... Országgyűlés nyomtatványai.) I. kötet. Landerer és Heckenast, Pest.
- Kónyi Manó (szerk.) 1903a: *Deák Ferencz beszédei* 3. Franklin-Társulat, Budapest.
- Kónyi Manó (szerk.) 1903b: *Deák Ferencz beszédei* 2. Franklin-Társulat, Budapest.
- Teleki László 1861: Beszéd az abonyi választókhoz. 1861. március 26. *Pesti Napló* (74.) 12. 1–2.
- Vasárnapi Újság*, 8. évf. 1861, https://adt.arcanum.com/hu/view/VasarnapiUjsag_1861/?pg=0&layout=l – utolsó letöltés: 2022. július 20.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Ballabás Dániel – Pap József – Pál Judit 2020: *Képviselők és főrendek a dualizmus kori Magyarországon II. Az országgyűlés tagjainak archontológiája*. Líceum Kiadó, Eger.
- Balogh Sándor (szerk.) 1993: *A magyar állam és a nemzetiségek. A magyarországi nemzetiségi kérdés történetének jogforrásai 1848–1993*. Napvilág, Budapest.
- Berzeviczy Albert 1925: *Az abszolútizmus Magyarországon: 1849–1865. II.* Franklin-Társulat, Budapest.
- Berzeviczy Albert 1932: *Az abszolútizmus Magyarországon: 1849–1865. III.* Franklin-Társulat, Budapest.
- Bölöny József 1985a: *A magyar törvényhozó testületek 1848–1985. 1. Kötet*. Budapest.
- Bölöny József 1985b: *A magyar törvényhozó testületek 1848–1985. 2. Kötet. Bizottságok (1848-1918)*. Budapest.
- Deák Ágnes (szerk.) 2001: *Deák Ferenc: Válogatott politikai írások és beszédek. II. kötet, 1850–1873*. (Millenniumi magyar történelem. Politikai gondolkodók.) Osiris Kiadó, Budapest.
- Deák Ágnes 2003: Deák Ferenc útkeresése 1860–1861-ben. In: Szabó András (szerk.): *Deák Ferenc emlékezete*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 149–162.
- Deák Ágnes 2021: Nemzetiségi törvényjavaslat-változatok Magyarországon, 1861–1868. In: Molnár D. Erzsébet – Molnár Ferenc (szerk.): *Társadalomtudományi tanulmányok*. RIK-U Kiadó, Beregszász, 11–27.
- Dobszay Tamás 1998: A népképviselői országgyűlés létrejötte. Az 1848–1849. évi országgyűlés. Az 1861. évi országgyűlés. In: Stemler Gyula – Tombor László (szerk.): *Tisztelt Ház! A magyar országgyűlések története 1848–1998*. Puskás Tivadar Távközlési Technikum, Budapest, 12–25.
- Dobszay Tamás 2004: Deák Ferenc törekvései és politikája 1860–1861-ben. In: Molnár András (szerk.): *Zala követe, Pest képviselője*. (Zalai Gyűjtemény; 59.) Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg, 186–222.
- Dobszay Tamás 2018: 1866-os alternatív kiegyezési elképzelés 1861-es és 1848-as előzményei tükrében. In: Hermann Róbert – Ligeti Dávid (szerk.): *Megosztó kompromisszum*. Országgyűlés Hivatala, Budapest, 71–88.
- Dobszay Tamás – Estók János – Salamon Konrád – Szerencsés Károly – Tombor László (szerk.) 1998: *Tisztelt Ház! A magyar országgyűlések története 1848–1998*. Puskás Tivadar Távközlési Technikum, Budapest.
- Hajdú Zoltán 2006: A magyar-horvát határ történeti, közjogi, közigazgatási kérdései 1918-ig (történeti és politikai földrajzi vázlat). *Balkán füzetek* (4.) 4. 18–33.
- Kozári Monika 2003: *Tisza Kálmán és kormányzati rendszere*. 1. kiadás. Napvilág, Budapest.
- Pajkossy Gábor (szerk.) 2006: *Magyarország története a 19. században. Szöveggyűjtemény*. Budapest.

- Pap József 2003: *Magyarország vármegyei tisztkara a reformkor végétől a kiegyezésig*. Belvedere Meridionale.
- Pap József 2016: Az első népképviselők és a népképviselet kezdetei Magyarországon. *Aetas* (30.) 1. 21–44.
- Rumpler Helmut (szerk.) 2005: *Österreichische Geschichte. Teil 3, 19. und 20. Jahrhundert, Themenbände: 1804–1914; Eine Chance für Mitteleuropa; bürgerliche Emanzipation und Staatsverfall in der Habsburgermonarchie*. Ueberreuter, Wien.
- Ruszoly József 1999: *Országgyűlési képviselő-választások Magyarországon 1861–1868: az 1868. évi pozsonyi V. és kolozsvári II. törvénycikkek gyakorlata kormányhatósági és hazai helyhatósági levéltári források alapján*. (Acta juridica et politica 56 2.) Püski, Budapest.
- Sarlós Béla 1987: *Deák és a kiegyezés*. Gondolat, Budapest.
- Szabad György 1967: *Forradalom és kiegyezés választóján (1860–61)*. Akadémiai, Budapest.
- Toth Adalbert 1973: *Parteien und Reichstagswahlen in Ungarn: 1848–1892*. (Südosteuropäische Arbeiten 70.) R. Oldenbourg, München.